

תאוריות על הלאומיות ומידת חלותן על הציונות

חדוה בן-ישראל

הניסיון להחיל על הציונות תאוריות העוסקות בלאומיות הוא מורכב מלכתחילה, בגלל המצעד הרב-גוני של התאוריות ובגלל התדמית המשתנה תדיר של הציונות. על פי התפיסה של דור המייסדים עיקרה של הציונות היה טמון בתחייה חברתית, פוליטית ותרבותית. משמעותה של הציונות נוסחה במונחים של העם היהודי בכללותו, על אף ההבחנות המעשיות בין חלקיו. פונקציונלית הציונות נתפסה כמונחים של התיישבות. לעומת זאת בתקופה שאחרי מלחמת העולם השנייה לבשה הציונות תדמית חדשה, זו של תנועה להגדרה עצמית, לשחרור לאומי ודה-קולוניזציה של קהילה יהודית אחת, היישוב הארץ-ישראלי. אי-אפשר למצות את השאלה באיזו מידה התאוריות על הלאומיות שעלו בשבעים השנים האחרונות תואמות את מהותה רבת הפנים של הציונות, אבל ישנם כמה דברים שאפשר לומר.

קודם כל אבהיר את ההנחות שלי לגבי המושגים העיקריים. בהגדרתה הרווחת הלאומיות היא אידאולוגיה פוליטית בת כמאתיים שנה השואפת להביא לחפיפה בין הקבוצה התרבותית ובין המדינה הפוליטית. הגדרה זו מקובלת למשל גם על דעת גלנר (Gellner) וגם על דעת סמית (Smith).

פחות מקובלת על דעת הכל היא הנחה שנייה – שהלאומיות נוצרה לקראת סוף המאה השמונה-עשרה כתוצאה מהשתלבותם של תהליכים היסטוריים, כלכליים, חברתיים, טכנולוגיים ומנהליים; התהליכים האלה, שהתחוללו בארצות מערב אירופיות כמו בריטניה, צרפת וספרד, הובילו לריכוזיות בשלטון ולהאחדה מסוימת בתרבות עד שארצות אלו קיבלו חזות של מדינות לאומיות הומוגניות. הינוך, תקשורת, לשון ואינטרסים כלכליים מודרניים חברו יחד וחוללו תוצאה זו שהתעצבה באורח הדרגתי ולכאורה בלתי-מתוזמר. המודעות למושג החדש 'לאומיות' עלתה כתוצאה של השתלבות בין תנאי המודרניזציה ובין הרעיון הפוליטי החדש בדבר ריבונות העם הקובע את גורלו, מעניק לגיטימציה לשליטיו ושולל את סמכותו של שלטון זר.

התהליך שהצגתי מראה כי לאחר שההיסטוריה יצרה מדינות לאומיות ולאחר שתופעה זו עוטרה בהילה של ריבונות העם, כפי שקרה בצרפת בזמן המהפכה – לאחר שני אלה נולדה אידאולוגיה חדשה של לאומיות עם מודלים מוחשיים לחיקוי. צרפת המהפכנית, כאשר תפקדה על בימת אירופה כאומה מלוכדת והצהירה כי

עקרונותיה תקפים בכל זמן ומקום, יצרה את הביקוש למדינות לאומיות. אקטון (Acton) ב־1862 ואנדרסון ב־1991 מדגישים את הניידות והמודולריות של הרעיון הלאומי: רעיון בעל תוכן פרטיקולריסטי, הדגשת יחודה של האומה, נהפך למצרך אוניוורסלי.

הנחה נוספת בבסיסה של עבודה זו היא שהדרישה למדינות לאומיות מושמעת בפי דוברים של קבוצות המודעות לייחודן האתני. המושג 'אתניות' מתייחס לפעמים ל'מוצא גזעי' ולפעמים ל'מסורת תרבותית'. שני מושגים אלו, לכאורה מושגים מנוגדים, הם גם באורח פרדוקסלי הבסיס הסינתטי לרוב הופעות הלאומיות בהיסטוריה; כאשר הרכיב האחד הוא המודגש, התנועות הלאומיות מופיעות כגזעניות וסגורות, ואילו כאשר מדגישים את הרכיב האחר הן מופיעות כליברליות ופתוחות להצטרפות. היו בין התנועות הלאומיות החדשות תנועות שנשאו בזכרון הקולקטיבי דימויים של מדינה או אימפריה; כך היה ברקע פעילותן של תנועות לאומיות כגון אלו של הגרמנים, הפולנים והצ'כים. היו גם קבוצות אחרות שמעולם לא נהנו משלטון עצמי אבל דבקו בזהויות ובלשויות שייחדו אותן מסביבתן. במהלך המאה התשע־עשרה נוצר דפוס היסטורי של התקדמות ממודעות עצמית בדבר זהות אתנית אל אימוץ הלאומיות הפוליטית. התהליך הזה הוביל לקראת סוף המאה גם להופעת הציונות.

רוב חוקרי הציונות קושרים את התעוררותה בהשפעת הסכיכה האירופית. הציונים הצהירו שאומתם שווה בטבעה ובזכויותיה לאומות אחרות. זה אולי בנלי לציין זאת, אבל חשוב לזכור שרק הנחה זו מאפשרת ניתוח השוואתי. אלה הטוענים לייחודיות הקיום היהודי, אלה השוללים 'אומתיות' מן היהודים ולפיכך גם שוללים את הציונות, אין להם בסיס כלשהו לניתוח השוואתי מן הסוג שאני מנסה לנקוט כאן.

היו כמובן הכחשות מסוג זה מבית ומחוץ. מן המפורסמות בזמן האחרון היא ההכחשה המפותחת בפירוט מסוים באמנה הפלשתינית. ההכחשה החשובה ביותר, מבחינת השפעתה על התפתחות הציונות, היתה הכחשת הרבנים. אפילו רבנים שאהדו את המפעל הציוני שללו את הבסיס הרעיוני שהוא נשען עליו. במאמר חדש על שלזינגר בתור מבשר של לאומיות הזכיר סילבר שרפאל הירש טען בספר אגרות צפון: 'מעולם לא שמשו ארץ וקרקע קשר לאיחודו [של ישראל] אלא המשימה המשותפת של התורה היא שהטילה עליו את הקשר הזה'. שמעוני בספרו החדש מביא את דברי פינס, שאומות אחרות הן טבעיות ונוצרו באמצעות ארצותיהם, אבל לאומה היהודית לא יכולה להיות לאומיות טבעית מסוג זה, כי התורה יצרה אותה והיא קיימת רק למען התורה.

יש להבין את עמדת הרבנים לא רק במונחים הסובייקטיביים שלהם. לדעת חוקרים רבים (לרבות כדורי, Kedourie) יש ניגוד פוטנציאלי בין לאומיות לבין דת, משום שעל פי האידאולוגיה של הלאומיות האומה היא היוצרת את ערכיה, לרבות ערכי הדת. הדת לעתים נדחקת למעמד אינסטרומנטלי של משמרת האומה. לעומת זה הדתות רואות בעצמן תכליות מוחלטות גם כשהן מיוחדות לעם מסוים, כמו היהדות.

הרבנים האורתודוקסים צדקו כשהם טענו שהציונות בחרה את ערכי היסוד שלה מתחום שמחוץ ליהדות. הציונות התמקדה בשתי מטרות, המדינה הלאומית והערכים האוניוורסליים של הנאורות, ושני היסודות האלה של תוכניתה היו יסודות שאולים מתרבות אירופה. עצם הצירוף של אבני יסוד אלו מעלה את שאלת האוניוורסליזם והפרטיקולריזם, שהיא חריפה במיוחד בעולם היהודי. בקרב אומות אירופה הנוצריות היה צירוף היסטורי מסורתי של אלמנטים פרטיקולריסטיים ואוניוורסליסטיים; הן פיתחו תרבויות וזהויות יחודיות תוך שמירת הויקה לנצרות בתור דת אוניוורסלית או לפחות גורם מרכזי בתרבות האירופית המשותפת; אבל בשביל יהודים לאחר האמנציפציה, המעבר מן הפרטיקולריזם היהודי הסגור והמבוצר אל עולם הערכים האוניוורסליים של הנאורות היה דילוג חד ומהפכני.

הציונות ניסתה לגשר על פני התהום המפרידה בין פרטיקולריזם יהודי ובין ערכי הנאורות המערבית. היא הציעה צירוף של שמירת הזהות היהודית הייחודית עם התבוללות קולקטיבית בעולם של המודרניות. במילים אחרות: הציונות ביקשה להסתגל למודל של לאומיות שהיה מקובל באירופה הנוצרית, למרות "הזרות" בין היהדות לנצרות.

המודל של הלאומיות הצרפתית היה איךאלי לצורך זה. הוא היה שקוע במסורות הייחודיות שלו תוך הצהרות אמונים לערכים אוניוורסליים. הגרמנים, הבלגים, היוונים והאיטלקים כבר קיבלו השראה מהמודל הצרפתי עוד בתחילת המאה התשע עשרה. הציונות צעדה באותו מסלול, אבל כדי להיות לתנועה רחבה, היה עליה לפתח יותר ויותר אלמנטים פרטיקולריסטיים, כלומר אלמנטים מתוך ההמשכיות האתנית, התרבותית והדתית. אף על פי כן מותר לנו לבחון את הציונות בבחינה השוואתית, משום שהציונות באמונתה הגרעינית נשארה נאמנה לרעיון של 'אומה ככל האומות'.

עד כה נקודות המוצא והנחות היסוד שלי. מעתה אסקור שלבים בהתפתחותן של תאוריות על הלאומיות ואבחן את מידת התאמתן למקרה של הציונות. מטרתי הכפולה תהיה גם להעמיד את התאוריות במבחן וגם לשזור את בחינת הציונות לתוך הארג הכללי של חקר הלאומיות.

חוקר ציכי שהתפרסם בעשור האחרון, מירוסלב הרוך (Hroch), כתב שבמשך זמן רב ערמו חוקרי הלאומיות הרים של כתבים על הלאומיות של ארצם, מסורותיה ותחייתן, וכל אלה נראים רק מכיוון אחד - מבפנים; לדבריו דרושה בחינה של מסורות לאומיות מבחוץ, בתוך הקשר רחב; אולם מטרתי בעבודה זו איננה השוואות בין אלמנטים מתוך הציונות ובין תופעות דומות בקרב עמים אחרים.

אלה השוואות לגיטימיות, כמובן; יש ויכוח מעניין, למשל, אם התפתחות האידיאלים החקלאיים בציונות ביטאה אימוץ של הפולחן הרומנטי האירופי, שסגד לאותנטיות של תברות איכרים, לטוהר הקדום ולביטוי הבלתי-אמצעי של רוח האומה הקדום שנשמרו בהן. כנגד התפיסה שהציונות שותפה לנטייה רומנטית זו אפשר להעלות את הטענה שטיפוח עבודת האדמה בציונות נעשה דווקא מתוך אוריינטציה

לעתיד. הציונים ביקשו להמציא 'יש מאין' מעמד של חקלאים שיהיה חלק ממבנה דמוגרפי וכלכלי בריא ונורמלי. השאיפה הזאת היתה חלק מן המגמה ליצור יהודי חדש, עובד כפיים, וחלק מן המאמץ המחושב לבסס תביעה מוצדקת על האדמה המעובדת. היו כמובן גם גילויים של אידאליזציה רומנטית של עבודת האדמה, אבל הקידום המאורגן של ההתיישבות החקלאית לא הביט אחורה אלא קדימה, אל המודל של החלוץ המודרני, המהפכני.

אפשר גם לערוך השוואות בשאלת האידאליזציה של הטיפוס הלאומי והאופי הלאומי. הציונות העמידה טיפוס אידאלי בתור מודל לעתיד, אבל זה לא היה יחודי לציונות. גם באומות אחרות ישנה היטלטלות הלך וחזור בין גאווה ובושה לגבי הטיפוס הלאומי. בכתבים הלאומיים של הצ'כים או האירים ואפילו באלו של הגרמנים קל למצוא קטעים המבטאים תחושת בושה על עליבותו של האופי הלאומי, על הגילויים הבזויים של התבוללות בתרבויות אחרות. הרצל כידוע הפנים את הסטראוטיפים השליליים על האופי הלאומי היהודי לפני שעבר את הלם ההתפתחות שהוא מייחס לאחד מגיבוריו במחזה שכתב.

אני מציינת נושאי השוואה אלו כדי להמחיש שיטה השוואתית אחרת, זו המתמקדת בתכונות של הציונות ובתכונות דומות בתנועות לאומיות אחרות. אני עצמי השויתי את התפקיד שמילאה הדת בתנועות הלאומיות של היהודים ושל האירים, אבל לא בזה יעסוק החיבור הנוכחי. כאן כוונתי לבחון עד כמה תאוריות כלליות על הלאומיות אכן חלות במקרה של הציונות.

במהלך בחינה זו אנסה להעלות שתי מסקנות שנובעות לדעתי מן הבדיקה. האחת היא שהלאומיות היהודית ההיסטורית היתה מודל ארכיטיפוסי והיא סיפקה ללאומיות המודרנית האירופית מושגי יסוד אשר באורח דיאלקטי מצאו אחר כך את דרכם בחזרה לציונות המודרנית. המסקנה השנייה, שיש לה קשר לראשונה, מבוססת על התופעה המפתיעה שחלק מן התאוריות המודרניות על הלאומיות לא רק חלות על הציונות, אלא לפעמים נראה שהן אפילו מבוססות עליה.

אפנה עתה לבחינת ההתפתחות של חקר הלאומיות המודרנית. בשלב הראשון של המחקר המקצועי על הלאומיות, שמייסדיו היו הנס קוהן (Kohn) וקרלסון הייז (Hayes) בשנות העשרים, הוא התמקד ברעיונות ואמונות. המחקר התבסס אז על בדיקת כתביהם של נביאי הלאומיות ומנהיגיה והתרכז בהערכות ובשיפוט על תופעותיה. טיפוסים של לאומיות טובה או רעה נקשרו בפירוש באומות מסוימות. הלאומיות הוגדרה כמצב מנטלי, כהתייחסות רגשית. כך הגדירו אותה קוהן והייז וגם קבוצת המחקר הבריטית בראשות קאר (Carr) וכך היא הוגדרה באנציקלופדיה של מדעי החברה.

הייז מיינ סוגי לאומיות - ליברלית, יעקובינית, שמרנית, רדיקלית, אינטגרטיבית ועוד. הוא החל מסורת של יצירת טיפולוגיות. עשרות שנים אחר כך, סוציולוג בשם סמיונולביץ (Semionolewicz), שגם הוא הציע טיפולוגיה המבוססת על מבחנים אחרים (אם הלאומיות משמרת או משררת, אם היא לאומיות של רוב או של מיעוט), כתב נגד מיון תופעות הלאומיות לפי המטרות המוצהרות שלהן, כגון מטרות

ספֶרְטִיסְטִיּוֹת או חתירה להתפשטות טריטוריאלית. סמיונולביץ טען בצדק כי טיפולוגיות מסוג זה, וכן גם אלו המונות סוגים בריאים או פתולוגיים של לאומיות, אינן אלא מתן ציונים לשבח או לגנאי במקום שהחוקר יתרכז בלימוד ההקשר ההיסטורי המעצב את פניה הרבות והשונות של הלאומיות.

ואומנם קוהן, שהוא מרכזי באסכולה הראשונה של חקר הלאומיות, הרחיק לכת בגישתו המוסרית והשיפוטית ושאל לִנְכֵךְ את הלאומיות מן הסיגים הפוליטיים שדבקו בה, לדעתו. קוהן החל את דרכו כציוני רוחני ותלמידם של אחד העם ובובר. הוא המשיך כמעריך של המסורת הפוליטית הבריטית וסיים את חייו בסגידה לאוניוורסליות האמריקני, שירש לדעתו את האידאלים של הנאורות האירופית והגשים אותם. במונחים של היסטוריה יהודית, נראָה שקוהן היה ממשיכם של המתקנים הפוסט־אמנציפטורים, שהגיעו במחשבתם למיוזג בין ערכי היהדות וערכי הנאורות האירופית באופן שהוציא מכלל אפשרות התפתחות של לאומיות יהודית מודרנית ואֶפְשֶׁר אֶךְ ורק תרומה תרבותית יהודית לאוצר העולמי.

קוהן נתן השראה לשורה ארוכה של חוקרי לאומיות שכתביהם טעונים בשיפוט מוסרי ובשאיפה לִנְכֵךְ את הלאומיות מכל מטרות פוליטיות, כדי להיטיב עם האנושות. מצד שני יש לומר שאפילו חוקרים מודרניים כמו אנתוני סמית מעירים בצדק שאי־אפשר לכתוב על תופעה כמו הלאומיות בניטרליות מוחלטת וללא הערכה. על כל פנים, זו עובדה שהנטייה לכתוב בעד או נגד הלאומיות רווחת עד עצם היום הזה.

הגישה המוקדמת לחקר הלאומיות, זו שהתרכזה ברעיונות ובאישים, בקשריהם ובהשפעות ההדדיות ביניהם, במידת המקוריות או המוסריות שלהם, הופעלה בהקף נרחב לחקר תולדות הציונות. התאוריה המונחת בבסיס הגישה הזאת היא שלאומיות מתחילה ברעיון הנולד במוחו של אדם גדול ואחר כך מתפשטת וקונה נפשות. נראה כי תאוריה זו מקובלת בקרב חוקרי ציונות רבים עד עצם היום הזה. מקובל לכתוב על הציונות מתוך עיון בכתבי הוגים. רק חוקרים מעטים ניסו לחקור את השפעתם הישירה של תנאים חברתיים או כלכליים על התהוותה, אימוצה או דחייתה של הציונות.

בשלב השני של חקר הלאומיות, בערך ממחצית המאה הנוכחית, היתה דחייה מודעת של הגישה האידאולוגית, ההתרשמותית והשיפוטית של החוקרים המוקדמים. חוקרים ממדעי החברה השתמשו בשיטותיהם כדי לחשוף את התנאים הכלכליים והחברתיים הגורמים לדעתם להופעת הלאומיות. מה שהם תרמו למעשה הוא ניתוח התנאים הנוחים להתפשטות הלאומיות וכן הם תרמו להבנת התופעה של בניית אומה במובחן מאימוץ הלאומיות.

יתר ממאה שנה לפניהם כבר כתב פרידריך ליסט (List), הכלכלן הגרמני הלאומי, שמערכות של מסילות ברזל מלכדות את חלקיהן של האומות כמו טבעות ברזל. קרל דויטש (Deutsch) ואחרים הראו כיצד תקשורת מודרנית תורמת ללכידות (קוהזיה) לאומית. מסקנות אחרות מאותה אסכולה מראות כיצד תהליך התייעוש והעיוור עוקר אנשים משורשיהם הכפריים ומרכוזם בערים, וכך מחולל אטומיזציה

חברתית בקרב העקורים ומעורר אצל בודדים מגוכרים אלו את הצורך החברתי והפסיכולוגי להתארגן עם דוברי לשונם בהתאגדויות לאומיות.

חוקרים רבים של מדעי החברה הציעו מגוון של הסברים קונקרטיים להיווצרות תהליכים של בניין אומה. היו הסברים מפורטים שחדרו לדקות המבנה הפסיכולוגי האנושי, ואחרים, כמו זה של רוקן (Rokkan), ניתחו תהליכים על פני מאות שנים של היסטוריה אירופית. רוקן שרטט מעין מפה קונצפטואלית של מאבקי כוח אירופיים וזיהה מוקדים קריטיים של עימותים מרכזיים, בין עיר לכפר או בין כנסייה למדינה, ושל בריתות חדשות שעיצבו או גיבשו את היחידות הלאומיות. ישנן גם תאוריות סוציולוגיות המתבססות על בחינת כוח יחסי של מרכז ופריפריה לשם ביאור הלאומיות. אזורים פריפריים שהם גם רבי עוצמה (כלכלית או תרבותית) וגם משוללי משקל פוליטי קוראים תיגר כנגד המרכז; ואם דרישותיהם אינן נענות, הם נדחפים לחולל מהפכה פוליטית או אתנית, על פי הנסיבות. כללית, המתקרים מבית מדרשם של מדעי החברה תרמו להבנת התהליך של בניית האומה יותר מאשר תרמו להבנת הלאומיות כאידאולוגיה.

שלב זה בהתפתחות המחקר הפיק גם הסברים התנהגותיים שונים: הלאומיות כתוצר של תסכול המבקש לו פיצוי; היאוש ופחד המוות המוצאים נחמה באשליה של השתייכות לגוף האומה שהוא בן אלמוות; התמיכה המופקת מההשתייכות לגוף הבנוי על קשר משפחתי מורחב; הועלה אפילו הסבר המבוסס על הקשר האֵטְבִּיסְטִי לאדמה, 'האימפרטיב הטריטוריאלי' שהוא אינסטינקט משותף לאדם ולהיה.

מבין ההסברים הסוציולוגיים והפסיכולוגיים המעניינים ביותר כדאי לציין את אלו המפנים מבט אל עבר משכילים בודדים או בני דור ראשון של שכבות אינטליגנציה הגוררים אתם במעלה הטיפוס החברתי את לשונותיהם המקוריות; כאשר העיליות המסורתיות דוחות אותם, המשכילים החדשים והמתוסכלים האלה פונים לפעילות לאומית, לשונית ופוליטית, כדי להעלות את קרנה של תרבותם המקורית ולבצר את שליטתה וגם כדי לבצר את המעמד שלהם עצמם בתור מייצגיה. משכילים חדשים אלו קוראים תיגר נגד העיליות המסורתיות, למשל נגד העילית של האצילים דוברי הצרפתית בהצרות המלכים והשליטים הגרמנים בתחילת המאה התשע־עשרה או נגד העילית של המיוחסים 'המאונגלזים' בקרב ההודים בסוף המאה התשע־עשרה. למול עיליות מתבוללות אלו, המשכילים החדשים מייצגים את התרבות והלשון המקוריות והלאומיות.

לשם הדגמה אפשר לבחון כיצד חלות על הציונות שתי תאוריות בולטות בין התאוריות מתחום מדעי החברה, כסיווגן למעלה - זו של ארנסט גלנר (Gellner) וזו של מירוסלב הרוך (Hroch). אומנם גלנר אינו מרקסיסט, אולם הוא עיבד תאוריה המבוססת על התפיסה שהלאומיות היא במהותה מוצר לוואי לתהליך הכלכלי של התיעוש, שלא כהצהרותיה ואפילו בניגוד למה שנראה למאמינים בה. זו תאוריה 'אובייקטיביסטית' קלסית, המתארת את הלאומיות כתוצר מכני ואימפרסונלי של תהליך כלכלי. על פי גלנר, המעבר מחברה חקלאית לחברה תעשייתית יוצר את

הצורך החדש בכוח עבודה אחד בחינוכו, בתרבותו ובשפתו, שאפשר להניעו ממקום למקום ולהפעילו בלשון שהיא כללית ונלמדת וסימניה אינם נשלטים בהקשרים מקומיים (של כפר או אזור מצומצם) שזר לא יבין אותם. חינוך והכשרה כאלה יכול לספק רק משרד חינוך ממלכתי, היוצר מערכת חינוך לאומית ממלכתית. כלכלה ולא אידאולוגיה היא אפוא לדעת גלנר היוצרת את הדחף להקים מדינה לאומית הומוגנית.

אומנם גלנר מודע לעוצמתן של זהויות אתניות, ואכן הוא עצמו מפתח את הדין בעבודה שיש מיעוטים המתבוללים בתרבות העל ויש הפונים לספרטיוזם, ואף על פי כן הוא עומד איתן מאחורי התזה העיקרית שלו. חולשתה העיקרית טמונה לדעתי בתפיסת הלאומיות מנקודת ראות מכניסטית בלבד ובהתעלמות מן העובדה שבחירתם המודעת של יחידים וקבוצות איננה נובעת תמיד מאינטרס כלכלי. אומנם גלנר מקבל את ההגדרה שהלאומיות היא עיקרון פוליטי המבטא את זכותה של הקבוצה האתנית למדינה החופפת את התרבות האתנית, אבל הוא אינו מייחס חשיבות רבה למאבק הפוליטי למען הגשמתו של עיקרון זה. לדעתי הוא מתעלם מכך שהגדרת הלאומיות כעיקרון פוליטי בדבר זכויותיה של האומה גוררת במשתמע את הצורך במודעות לאומית רחבה שתיצור תנועה לאומית ותתמוך בעיקרון הלאומי. עיקרון פוליטי מסוג זה אינו יכול להתקיים אך ורק בתור שיקול רציונלי במחשבותיהם של אילי תעשייה או במחשבתו של גורם אלמוני המכוון את ההיסטוריה. במילים אחרות: אם מגדירים את הלאומיות באורח אובייקטיבי וקובעים שהיא עיקרון פוליטי בדבר הזכות לחפיפה בין תרבות ומדינה, משתמע מהגדרה זו שהלאומיות אינה יכולה להתקיים אלא כאשר יש קבוצה רחבה דיה המגדירה עצמה מבחינה תרבותית ואתנית (באמצעות שכבות האינטליגנציה) בתור קבוצה לכידה ששוררת בתוכה סולידריות פנימית והיא ראויה למדינה משלה. התאוריה של גלנר אולי מסבירה מדוע שכבות או מנהיגים מסוימים מאמצים את רעיון הלאומיות; אבל היא אינה מסבירה לא כיצד נולד הרעיון ולא כיצד נוצרות תנועות לאומיות נרחבות. תנאים כלכליים אינם יוצרים רעיונות חדשים, אם כי הם בהחלט יכולים להקל את הפצתם.

אם ניישם את התאוריה של גלנר לבדיקת הציונות, היא תבטל תאורטית את אפשרות קיומה של תנועה לאומית יהודית. בתולדות היהודים באירופה לא היה שלב של מעבר מחברה חקלאית לחברה תעשייתית, שהוא המפתח לשיטת גלנר, ולא היה מעבר מזהות מקומית בלבד של קהילות מבודדות לזהות לאומית רחבה. גם מעולם לא התעורר צורך רציונלי ובוודאי לא צורך כלכלי להחיות או להפיץ את השפה העברית באירופה.

רק אותו חלק מן התאוריה של גלנר שדן במיעוטים לאומיים המהגרים למרכזים תעשייתיים ועוברים שם תהליך אקולטורציה לצורך אינטגרציה כלכלית הוא יסוד שאפשר ליישמו לשם ביאור קווי התפתחות מסוימים בהיסטוריה היהודית באירופה. הוא מתאים לקהילות יהודיות באימפריה ההבסבורגית כשם שהוא מתאים לאיכרים הצ'כים בבוהמיה או לאיכרים האירים הקתולים, שבמהלך המאה התשע-עשרה איבדו

את השפה הגיילית ועברו לאנגלית. קבוצות אלו התבוללו בתרבות המרכז לצורך אינטגרציה כלכלית, ועצם התהליך עורר קונפליקטים לאומיים במרכזים העירוניים והתעשייתיים. אבל קבוצות אלה ואחרות הצטיינו גם בכך שהתפתחו בתוכן שכבות אינטליגנציה אשר מתוך רצון לשמר את תרבויותיהן המקוריות מהכחדה דחו את תהליך ההתבוללות והעלו במקומו את האידאל של לאומיות נפרדת. גלנר אינו מסביר את הנאמנות הרדומה לתרבות המקורית, למסורת האבות, והוא אינו מבאר בתאוריה שלו את העובדה שנאמנות זו היתה אחד ממשעני הלאומיות, אף על פי שהיא סתרה לעתים את האינטרס הכלכלי של בני העיליות הלאומיות.

בתאוריה חדשה יותר שהעלה הרוך (Hroch) הוא מסיק מסקנות כלליות ממעקב אחרי היווצרותה של מנהיגות לאומית בשתיים־עשרה קבוצות לאומיות באירופה. לפי ממצאיו המנהיגות באה ממשפחות מובילות באזורים שלהן, שהיו בתהליך של התקדמות כלפי מעלה. כאשר אחד מבניהן נחסס בטיפוס החברתי או המקצועי, הוא פונה לאחור ובעשה דובר או לוחם בשם המיעוט האתני המקורי שלו. הרוך גם מצא קורלציה בין פוטנציאל הקידום של מיעוט ובין טבען של הדרישות הלאומיות שהוא מעלה: ככל שהסיכוי לקידום גבוה יותר, כך הדרישות מתוננות יותר, כפי שמראות הדוגמאות של הנורווגים, הפינים והפלמים במאה התשע־עשרה.

התאוריה של הרוך אכן עומדת במבחן הציונות. המסלול המוביל מן ההשכלה לאמנציפציה ואחר כך להתבוללות ולא־אינטגרציה דומה אצל היהודים ואצל שכניהם באירופה. המשך המסלול דרך תסכול, דחייה ואכזבה בחרה לאתניות יהודית ולפעמים ללאומיות יהודית הוא כבר זמן רב הסבר מקובל בחקר הציונות. יש למסלול זה מקבילות גם באירופה וגם מתוצה לה. המנהיגות היהודית שהיתה מוקסמת מתרבות אירופה למדה בדרך הקשה שהודים אינם נהנים טבעיים מערכי הנאורות. לקח דומה למדו, בזמניהם השונים, הרצן (Herzen) והרצל, פינסקר ונורדאו, גנדי (Gandhi) ונהרו (Nehru), אתה־תורק (Ataturk) ונקרומה (Nkruma). השאלה שנתרה פתוחה עדיין היא אם שורשי הדרך למודעות אתנית נטועים יותר בחוויות פסיכולוגיות אישיות או בהשתכנעות רציונלית; ואולי אי־אפשר להפריד בין סוגי המקורות הללו.

עד כה התבוננו בשני שלבים בחקר הלאומיות והסקנו שהציונות מתאימה בקלות לגישה המניחה כי הלאומיות מתחילה מרעיונות בראשיהם של נביאים ומנהיגים. אפילו הֶבְּטִים הארציים ביותר של הציונות, הטענה הסטריטוריאליה והמיתוס בדבר מוצא משותף, הוצגו בכתבים על הציונות כטיעונים רוחניים ותרבותיים, כפי שהוצגו כמובן גם הטיעונים על יְעוּד לאומי והשאיפות לצדק חברתי. החלק המכריע בתולדות הציונות לפני הקמת המדינה הוא סיפור הוויכוחים הרעיוניים, חיפושי הדרך. גם שאלות מעשיות שהיו כרוכות בבניית היישוב ובכיצורו נדונו במונחים רעיוניים ובצמידות להשקפות עולם. 'הציונות כרעיון' היא אפוא נושא שגור.

לעומת זאת, הסקירה של שלב הגישות החברתיות־כלכליות בחקר הלאומיות הראתה, לדעתי, שתאוריות על הלאומיות המתבססות על ההנחה שתנאים כלכליים

והברתיים מסבירים את היווצרותה של לאומיות אינן עומדות במבחן הציונות בדרך כלל. תאוריות אלו מסבירות במקרים רבים את שלב בנייתה וליכודה החברתי של האומה, הקודם לעלייתה של האידאולוגיה הלאומית; אבל שלב כזה לא התרחש בתולדות העם היהודי, להפך: לעליית הציונות דווקא קדם פיצול של העם היהודי גם לזרמים רעיוניים שונים וגם לזהויות שונות של התפוצות, בגלל התבוללות חלקית. ודאי שאי אפשר לדבר על גיבוש העם מבחינה כלכלית לקראת היווצרות מודעות לאומית. הקהילות היהודיות לא היו או יחידות כלכליות סגורות ולא היו אחדות בתכונותיהן החברתיות. הן לא השתלבו בעולם המודרני בתור קבוצות מוגדרות, אלא להפך: תהליך ההשתלבות הצטיין במתן הזדמנויות אישיות ליחידים. כאמור, קיים קושי להחיל תאוריות חברתיות כלכליות על תולדות העם היהודי בעת החדשה. לעומת זאת, המחקר המודרני על גורמים סוציולוגיים ופסיכולוגיים שדחפו יחידים וקבוצות למוטיבציות לאומיות הוא דווקא רלוונטי ביותר למקרה של היהודים, כפי שהוא מאיר עיניים גם לגבי קורותיהם של מיעוטים לאומיים מקופחים אחרים. הסיפור של ההתלבטויות הפנימיות הוא מרכזי בתולדות חייהם של מצטרפים לציונות.

באשר להשפעת התיעוש והמודרניזציה, אפשר לומר שהיו קבוצות של יהודים שפעלו כמו מיעוטים לאומיים אחרים ובחרו את זהותם התרבותית והאזרחית על פי גזעיותם הכלכלית. זה קרה ליהודים רבים באירופה ולרבים מהם שהיגרו מאירופה. אבל התיעוש לכשעצמו לא קידם יתר הזדהות של יהודים עם הלאומיות היהודית. תהליך המודרניזציה על הֶבְטִי המורכבים השפיע רק בעקיפין על עליית הציונות – לא ככורה כלכלי (לפי תורת גלבר), אלא כתהליך שעורר את שאלת הזהות היהודית. כמובן, יתכן כי יהודים שהיגרו מעיריות נידחות למרכזים עירוניים בעולם הישן או החדש אכן חשו עקורים, וכדי לזכות בתחושת השתייכות הם נמשכו להתאגדויות אתניות של 'לנדמנשפטים' וכך שמרו על זיקתם לעולם היהודי; אבל אפשר להטיל ספק אם אומנם מצב זה היה מקור לגיוס נרחב דווקא אל שורות הציונות.

געבור כעת לשלב השלישי והנוכחי בחקר הלאומיות, שבחלקו הוא מתקדם תחת הדגל של בנדיקט אנדרסון (Anderson) והפסמה של 'קהילות מדומיינות' (Imagined Communities). לדעת אחדים מחסידיה של תורה זאת נובע ממנה שאין ולא היו מעולם 'אומות' במובן המקובל. כך למשל הכריזו לאחרונה כתב העת מילניום (Millenium), בססמה שנייה, שנעשתה פופולרית מאוד, קבע אנדרסון כי הלאומיות היא 'מוצר תרבותי' (Cultural Artifact), ותזה חשובה זו זכתה לפירושים שונים, כפי שנראה להלן. עוד ויכוח חשוב המתנהל כיום מתמקד בשאלת האתניות בשני מובניה – שאלת המוצא המשותף ושאלת התרבות המיוחדת. כל הוויכוחים והדיונים האלה רלוונטיים למקרה של הציונות.

את הנטייה להציג את הלאומיות כ'המצאה' מודרנית מייצג הובסבאום (Hobsbawm) יותר מאשר אנדרסון. אנדרסון כתב בפירושו שהלאומיות הופיעה כתוצאה מפגישה בין כוחות היסטוריים, אבל לאחר שהופיעה היא נהיתה מודולרית, ניידת, וכשירה להתחבר לכוחות אחרים. במסורת המרקסיסטית, הלאומיות כמו

תופעות היסטוריות אחרות מפורשת לא באמצעות תכונותיה הנראות לעין, המוצגות כשקריות ומטעות, אלא מתוך מהותה האמתית והנסתרת. לפי תאוריה זו, גם לאומנים מאמינים המטיפים בכנות למען לאומיות מתפקדים כחומר ביד היוצר, בידי כוחות ההיסטוריה.

לדעת הובסבאום העיליות בעלות האינטרסים ממציאות ומזייפות את הלאומיות. בעיניו הלאומיות היא מניפסטו של שונות, אמצעי לדחות את הנורם מתוך הכלל, מכשיר של ניצול וכן מעין אופיום להמונים כדי להקחות את רגישותם החברתית ולהרחיקם ממאבק למען דמוקרטיזציה. האינטרסנטים מפעילים את הלאומיות באמצעות שימוש מניפולטיבי בהיסטוריה, הקדמת מסורות ומנהגים, זיוף של טקסים, יחוס המשכיות דמיונית לערכים לאומיים, ככיכול, והסערת רגשות של נאמנות. גישות כאלה הן כמובן נפוצות במיוחד בקרב קבוצות שסבלו מן הלאומיות של אחרים; בדרך הטבע עמים שעברו כיבוש קולוניאלי, למשל, נשאר רגישים למניפולציות תרבותיות שנועדו לביסוס שליטה, כמו עצם השימוש בניגוד בין תרבות ופרימיטיביות שהעמיד כמובן מאליו עמים שלמים בעמדת נחיתות.

הטיעונים של אנדרסון על מהות האומה והלאומיות אינם מנתקים מושגים אלו מן ההיסטוריה באותה מידה כטיעוניו של הובסבאום. הוא מצטט, למשל, את הקביעה של סיטון וסטון (Seton Watson), כי אומה היא מספר גדול דיו של אנשים המגדירים עצמם בתור אומה, ואנדרסון אומנם מוסיף כי לדעתו המונח 'מדמיינים' תואם יותר מן המובן 'מגדירים'. כך או כך, ההבדל אינו גדול. בעיני אנדרסון הלאומיות היא יותר דת חדשה מאשר אידאולוגיה פוליטית, והוא מדגיש את עיסוקה במוות ובסבל אנושי. הוא גם מדגיש שהשורשים התרבותיים של הלאומיות הם המסבירים את ההתלהבות ועומק הרגשות הכרוכים בה.

הטיעון של אנדרסון, לפיכך, אינו הולם לגמרי קווים מרקסיסטיים, אם כי אחת התזות העקריות שלו היא התזה על מה שהוא מכנה 'הקפיטליזם של הדפוס' (Print Capitalism). לטענתו המצאת הדפוס והאינטרסים של מפיציה אפשרו להמונים לדמיין לעצמם שהם חלק מאומה גדולה. אומנם אין הם מכירים אותה ואולי לעולם לא ידעו עליה דבר, אבל משפת הדפוס (Print language) הם למדו שהם חלק מאותה אומה בכך שהם קוראים שפה משותפת (אבל, מדגיש אנדרסון, לאו דווקא שייכים לאותו גזע).

אותו רעיון בסיסי בתזה של אנדרסון - הרעיון כי המצאת הדפוס ותפוצתם של טקסטים מאחדים שנבעה מאותה המצאה הן שאפשרו לקהילות מבודדות לרמין לעצמן שהן חלק מקהילה לאומית - הוא רעיון המחזק דווקא את התזה שהלאומיות המודרנית לא היתה 'המצאה'; שכן הוא מחזק את התזה כי התפתחותה של הלאומיות התבססה על קבוצות שכבר קודם לכן היו קיימות בתור קבוצות בעלות תכונות משותפות במהלך ההיסטוריה, גם אם לא תמיד היתה מודעות לשותפות או ללכידות פנימית זו. תרגום כתבי הקודש לגרמנית גיבש תודעה משותפת בקרב ציבור שהיה כבר קודם לכן שותף לשפה אחת. התחייה של הספרות הקלאסית, לרבות דבריהם של

סקיטוס וקיסר על ה'גרמנים', לא יצרה 'יש מאין' אלא ביטאה והפיצה קונצפטים רדומים.

לענייננו, הרעיון של אנדרסון מתאים במיוחד להחלה על העם היהודי. לפי אנדרסון התנועות הלאומיות, כמו הדתות, נשענו על טקסטים קדושים שאיחדו אותן. על כן, אם להשתמש במושגיו של אנדרסון, אפשר לומר שבני העם היהודי לא היו צריכים להכות להמצאת הדפוס כדי ללמוד מן הכתב כיצד לדמיין לעצמם שהם חלק מאומה מאוחדת וייחודית, למרות הפזרות והתפוצות. ואומנם הספרים הכתובים, הטקסטים המקודשים, הם שאפשרו את הפעלת הדמיון לצורך דימוי האומה, אבל הם לא היו מודפסים כמובן, אלא מועתקים בכתב ידם של סופרי סת"ם. ספרי התורה בבתי הכנסת, שחיי הקהילות התרכזו סביבם, שימרו את זכר תולדותיה של האומה ואת זכר היווצרותה בימי קדם. הם קיפלו בתוכם את התפיסה בדבר אחדותה האתנית של האומה היהודית מבחינת המוצא מן האבות והאמהות ואת התפיסה בדבר אחדותה התרבותית מבחינת הדת המשותפת והייחודית. כל אלה יצרו מודעות לאומית (להבדיל כמובן מתנועה לאומית אקטיבית) שהתמידה על פני תקופה ארוכה.

הנקודה שלי היא שתזת אנדרסון לא רק מחזקת ומאששת את ההסבר המקובל בחקר תולדותיו של עם ישראל על דרך השתמרותו בתור אומה, אלא יתר על כן - התאוריה שלו על האומה כמדומיינת בעזרת 'שפת הדפוס' נראית כאילו היא מבוססת על העם היהודי, כאילו היא הפשטה מן החוויות ההיסטוריות הראליות של העם היהודי.

אחד הוויכוחים המתמשכים בחקר הלאומיות נסב על מידת עתיקותה של האומה. ג'ון ארמסטרונג (Armstrong), אנתוני סמית (Smith), ווקר קונור (Connor) - כולם, בדרכיהם השונות, טוענים לקיומן של קהילות אתניות ולמרכזיותה של לאומיות אתנית. הפילולוג פישמן (Fishman) כתב על הקרבה בין לשון ואתניות ובין לשון וחוויות יומיומיות וכן על הביטחון המוקנה ליחיד בקרבם של אנשים דומים לו. הוא אף טוען שאדם יכול לרכוש ידע אותנטי רק בלשונו המקורית. גם קלס (Kellas), בספרו החדש על הלאומיות, מציב את הקרבה הביולוגית בתור אחת מאבני הפינה של תאוריית הלאומיות שלו. נזכיר כאן כי על פי הדעה המנוגדת, למשל זו של הובסבאום, אין כל קשר בין קהילות אתניות עתיקות ובין הלאומיות, שהיא המצאה מודרנית ותו לא.

הוויכוח על האתניות מתנהל בדרכים שונות. באחת מעבודותיו הציג אנתוני סמית את העמדה כי סוג של לאומיות אתנוצנטרית היה קיים בעולם העתיק בדמותם של עמים מסוימים שהאמינו כי האלים שלהם טובים יותר או הם עצמם קרובים אליהם יותר. נגד עמדה זו של סמית יצא סוציולוג אחר שכבר הוזכר כאן, סמיונובליץ; הוא טען בפשטות שבעולם העתיק אין לאומיות, ואילו בעולם החדש אין לאומיות אתנית (או אתנוצנטריזם).

לי נראה כי בין שני הסוציולוגים מפרידה תפיסתם בדבר מהותו הלאומית של עם ישראל בעת העתיקה. אפשר לטעון שהתדמית של עם ישראל התנ"כי, כפי שהיא

הועברה לתרבות אירופה באמצעות הנצרות, היתה ארכיטיפוס של אומה שנתן השראה לתהליך הקונצפטואליזציה של האומה המודרנית בתקופת התהוותה של הלאומיות. מן הדוגמאות הרבות שאפשר לצטט אביא באורח מקוצר אחת מדוסטויבסקי: 'כל עם הוא עם, רק כל עוד יש לו אלוהים משלו והוא שולל ללא פשרות כל אלוהים אחרים וכל עוד העם מאמין שבכוח אלוהיו הוא ינצח ויגדש מן העולם את כל האלים האחרים ... אבל ישנה רק אמת אחת ולכן רק לאומה אחת יש אלוהי אמת, וזאת היא האומה הרוסית'.

לולא ידענו שהציטטה היא מדוסטויבסקי, היה קשה לתארך אותה ולקבוע אם היא ביטוי ללאומיות אתנית עתיקה או חדשה. יש אפוא לאומיות אתנוצנטרית גם בתקופה החדשה. מעניין שהנס קוהן, שהוזכר כאן כנביא הלאומיות האי־אליסטית, המזוככת מפוליטיקה, העיר על קטע זה: 'כאן מוצהר הפנטיציזם הבלעדי של אלוהים גזעי כפי שהיה במרביתו של העולם העתיק הפרימיטיבי, ללא שמץ מן הסובלימציה המוסרית לאלוהי הצדק האוניוורסלי כדרישת הנביאים העבריים'; כלומר בעיני קוהן כבר בלאומיות העברית העתיקה התחולל תהליך של זיכוך מאתנוצנטריות לאוניוורסליות צרוף, ואילו הלאומיות של דוסטויבסקי חוזרת ליסודות הפרימיטיביים באתנוצנטריות של העולם העתיק. על כל פנים, מן הוויכוח הזה יוצאים ישן וחדש מעורבים ולא דווקא נפרדים.

הוויכוח על עתיקות הקבוצות האתניות מתנהל היום גם בצורה אחרת. מעטים יטענו יחד עם שלאיירמכר (Schleiermacher), הומבולדט (Humboldt) או מציני (Mazzini), שאלוהים ברא את האנושות מחולקת לאומות. השאלה הנתונה בוויכוח היא אם ההיסטוריה והגיאוגרפיה עיצבו במהלך קורותיהן של חברות בני־האדם קבוצות אתניות שונות אלו מאלו ומודעות לשוני ביניהן, או שהמושג 'אומה' הוא המצאה מודרנית מזויפת שאין לה אחיזה אמיתית בתהליך ההיסטורי. אלה הטוענים לעתיקות הופעתן של קבוצות אתניות מובחנות ומודעות, הפרימורדיאליסטים, יש להם שפה משותפת עם אלה המדגישים את העיצוב ההיסטורי של אומות. גם אלה וגם אלה נשענים על קונפיגורציות היסטוריות, בין אם רוח האומה הפנימית היא המעצבת אותן ובין אם עיצובן נעשה באמצעות אינטראקציה עם הטבע ועם הסביבה.

כל הדיון בנושאים אתניים סובל מהשפעתן של עכבות מוסריות, מפאת זיקתם המשתמעת של נושאים אלו להבחנות גזעיות. שנים רבות התרחקו מן הדיון הזה, בעיקר אחרי מלחמת העולם השנייה, עד שהתעוררות האתנית בשנות השבעים החזירה אותו אל התחום המותר. הדיון באתניות מתקשר לבעיות מוסריות אף בדרך נוספת; אלה הטוענים לעתיקות האומה האתנית כאילו מצדיקים את הטרנספורמציה המודרנית ממובחנות אתנית לכדי לאומיות פוליטית; ואילו השוללים את מציאותן ההיסטורית של אומות אתניות או אחרות מתארים כל ניסיון לדון באומות היסטוריות כהצגה מלאכותית, מזויפת ומשרתת אינטרסים, ובדבריהם ניכר היטב גיבוי מוסרי.

זה מחזיר אותי לתפקידי לבחון את חלותן של התאוריות על הציונות. אבות הציונות מעולם לא טענו לטוהר גזעי או להומוגניות תרבותית של היהודים, כדי להוכיח בכך שהיהודים הם אומה. טיעון כזה גם לא היה מצליח. אומנם היו

שהשתעשעו במושגים כמו 'האומה האורגנית' ו'רוח האומה', שנלמדו מאוצר המושגים של הלאומיות הרומנטית; אבל לרוב הצביעה הציונות על ההיסטוריה, על הסולידריות, על התדמיות העצמיות של היהודים ועל זיהויים מבחון, וכל אלה היו הראיות שהיא הביאה לכך שהיהודים הם אומה נפרדת. אלפיים שנות הישרדות היו 'מבחן האש' לקיומה של אומה יהודית. הציונות היתה במוצהר ובמופגן הביטוי לפוליטיזציה של זהות אתנית שאינה מוטלת בספק, לדעת הציונים. מתנגדי הציונות הם שערערו גם על אחדות האומה וגם על מידת התאמתה להקמת מדינה משלה. לפיכך, בוויכוח על עתיקותן של קבוצות אתניות הציונות יכולה להיות דגם מרכזי למחנה שהוא או פרימורדיאלי או היסטורי, אבל כך או כך הוא נשען בפה מלא על הקיום הממושך של אומה יהודית, עם ערכי תרבות המאפיינים אותה ואמונות בדבר ליכוד פנימי וייחודיות ששימרו אותה. המחנה המנוגד, זה הרואה בלאומיות המצאה מודרנית, מתייחס לציונות כדרכו של הובסבאום - הוא רואה בה המצאה משונה ומיותרת; כדי להקצין דעה זו, הוא מתייחס אפילו לעברית המודרנית כאילו אין לה שורשים בתרבות העתיקה.

אנו נוגעים כאן בבעיית יסוד מעניינת, והיא השאלה מה ייחשב בגדר של המשכיות היסטורית. יתכן כי מבחינת הובסבאום, שהוא מרקסיסט, המשכיות ללא בסיס חומרי משותף אינה מתקבלת על הדעת. דוגמה אחרת שעולה בדעתי היא זו של ברודל (Braudel). חיבורו על זהות צרפתית עורר ויכוחים, משום שהוא הסביר את שורשי הייחוד של הצרפתים כתוצר של 4000 שנות מרחב גיאוגרפי משותף והמשכיות ביולוגית בתוכו. ברודל, שהכריז עד כמה גדולה אהבתו לצרפת, הודה אחר כך שייתכן כי בהשפעת אהבתו זו הוא הגזים בהדגשת המשכיות הביולוגית. מה שחשוב לענייננו הוא שברודל, בהתאם לאסכולה ההיסטורית של ה־Annales שהוא השתייך אליה, חיפש המשכיות 'צרפתית' בגיאוגרפיה ובדמוגרפיה. יתכן שהוא היה מוצא המשכיות ביתר קלות, אילו חיפש אותה (למרות עקרונות ה־Annales) דווקא בתרבות ובמדיניות שעיצבו את האומה הצרפתית על פני מאות בשנים. פירוש הדבר: אם אתה קובע מראש שהמשכיות יכולה להיות רק חומרית, אתה מתעלם מהמשכיות תרבותית כאילו אין לה משמעות היסטורית אמיתית, וזאת עשה הובסבאום לגבי הציונות.

שאלת המשכיות התרבותית קשורה כמובן בשורשים הדתיים של הציונות, שגם היא מתקשרת עם תאוריות על לאומיות. כל התנועות הלאומיות האירופיות, גם החילוניות ביותר (כמו זו של הצרפתים בזמן המהפכה), פנו בקלות רבה למטפורות תנ"כיות על עם נבחר, ארצות קדושות, בחירה אלוהית, יְעוּד משיחי, וכל זאת כדי לחזק את הנאמנות הרוחנית והרגשית של בני האומה. מבחינת היהודים היה לכתבי הקודש תפקיד שונה: הם לא היו אוצר של מטפורות ספרותיות לשימוש רטורי, אלא היסטוריה לאומית קדומה. הזהות היהודית, אם היא קיימת, הרי היא נולדה בתנ"ך. הדוקומנטציה של הזהות בכתבי הקודש היתה המקבילה היהודית לזהות ההיסטורית והטריטוריאלית הנראית לעין של אומה ספרדית או צרפתית. ההוכחה ההיסטורית היתה הצירוף של המסמכים העתיקים עם ההישרדות תוך פיזור. להתייחסות זו אל

בכמיהה לגאולה ולתיקון עולם, בכוח המשיכה לגבי שכבות מקופחות, אבל אין דמיון היסטורי במטרות ובדרכי ההתארגנות של תנועות מילנריות ושל תנועות לאומיות. סמית מונה תנועות מילנריות רבות, לרבות זו של שבתי צבי, כדי להדגיש את ריחוקן מן הלאומיות המודרנית. במהלך הטיעון הזה הוא משרטט את דרך התהוותן של תנועות לאומיות: הרעיון הלאומי מתחיל את דרכו בשכבת המשכילים, מטרתו להביא לשליטה על טריטוריה, נקודת המוצא ונקודת המטרה נמצאות שתיהן בעולם המציאות, השיטה המומלצת היא עשייה עצמית, המסר הוא פרקטי ופוליטי, פתרון בעיות ולא חלום על הורדת גן עדן עלי אדמות.

הדחף לתיקון החיים ביהדות, כתב סמית, הוא שהכין את הקרקע לציונות. מטרתו קולקטיביות נעלות, שנדונו בגלוי בחוגים ספרותיים ובקבוצות כגון חיבת-ציון, יצרו מושג חדש, האומה המודרנית, שנעשה סולם חדש להתקדמות. במקום אחר קבע סמית קביעה כללית כי כישלון ברפורמה דתית הוא הדוחף ללאומיות היסטורית.

שורות מעין אלו מחזקות את הרושם כי המקרה של הציונות הוא תמיד קרוב לפני השטח בתאוריות של סמית על אופן היווצרותן או פעולתן של תנועות לאומיות. חלק מניתוחיו מדהימים במידת התאמתם, כמו למשל קביעתו שרפורמה דתית עשתה בשלב ראשון חילון של המסורת ובשלב הבא כבר קל לייחס למסורת משמעות היסטורית וחברתית. דוגמה נוספת היא הקביעה של סמית כי באימוץ הלאומיות מתהפכת המציאות מ'עם של דת' למציאות חדשה של 'דת של אומה'.

קשה לתמצת במשפטים אחדים את עבודתו הרבה של סמית על הלאומיות. אוציא מתוכה רק דוגמה אחת נוספת: רשימת העקרונות הגרעיניים או עיקרי האמונה המעצבים במשולב את הלאומיות. העיקרון שהאנושות מחולקת לאומות באורח טבעי, הערך הגבוה המיוחד לשייכות הלאומית, האמונה שאומות חופשיות הן שיצילו את האנושות - אלה הם רק חלק מהעקרונות של הלאומיות, והם מבטאים את המיזוג ההרמוני בין גאולת עם וגאולת עולם המאפיין רבים מנביאי הלאומיות הקלסית. המיזוג בין פרטיקולריזם ואוניוורסליות מונח בלב הלאומיות כפי שהיא מתגלה הן בהצהרות המהפכה הצרפתית, הן אצל מציני, שהלאומיות היתה בעיניו בשורת התקופה, והן אצל וודרו וילסון, שהפך את הלאומיות לאחד משלושת היסודות שהעולם החדש ייבנה עליהם.

הציונות התייצבה בשורה אידאולוגית זו ממש. הגשמה לאומית היא זכות בסיסית, כמו הגשמת כל זכות בעלת הצדקה בחברה עולמית פלורליסטית. בתוך הציונות היו זרמים שקבעו יחס או מאזן שונים בין גאולה לאומית לבין קדמה אוניוורסלית, אבל כל הזרמים כללו במטרות הציונות גם יסוד של שיקום העם היהודי וגם יסוד של תיקון עולם. הציונות הרוחנית נבנתה על תפיסת המשכיות מחוץ הנביאים לקדמה אוניוורסלית, ואילו הציונות המעשית, הפוליטית, הדגישה לא רק את התרומה הרוחנית אלא גם את המשכיות הקונקרטית, האתנוצנטרית.

נחזור לרגע לסמית, שהוא סוציולוג אנליטי החוקר את תופעת הלאומיות ומתבסס לשם כך על המחקר ההיסטורי. לפעמים נראה שכתבתו על הלאומיות כוללת נימה

של הגנה עליה. הוא מייחס את הצלחת הלאומיות לצירוף בין רעיון קוסמופוליטי בדבר קדמה ובין ארגון פוליטי ותרבותי המבוסס על קשרים אתניים. נראה אפוא שהוא מנסה להקנות צביון טבעי לרעיון הלאומיות ולטעון שהוא מספק רבדים שונים בטבע האדם, את קשריו הטבעיים ואת שאיפותיו הרוחניות. מגמה של הגנה על הלאומיות ניכרת גם בטענתו של סמית כי היא פותחת לפני קהילות שלמות אפשרות לעבור מודרניזציה ולהצטרף לתרבות הגלובלית באמצעות מכשיר המדינה הלאומית הרציונלית. סמית אף קובע כי מכל האידאולוגיות של המאה העשרים רק הלאומיות מאחדת מסרות אוטופיסטיות ופרקטיות ורק הלאומיות מעלה מנהיגות שהיא מכשיר בידי האומה במאמציה להחיות עצמה, לחזור מהגלות, לגלות את עצמה מחדש ולבנות את עצמה ואת מולדתה. אם מילים אלו אינן מתארות את חזון הציונות, אינני יודעת מילים שיעשו זאת.

* * *

המסקנה שבחינת הציונות והתאוריות על הלאומיות הובילה אותי אליה היא שיש כאן קשר דיאלקטי. כאשר הלאומיות באה לעולם, האידאולוגיה החדשה הזאת היתה דלה למדי מבחינה אינטלקטואלית או פילוסופית (למעט הסתמכותה על העיקרון הקנטיאני של הגדרה עצמית). לכן היא ניסתה להעשיר את עצמה מבחינה רוחנית ולחזק את שליטתה ברגשות באמצעות הודקקות לאוצרותיה של תרבות אירופה, לרבות המורשת הקלסית והמורשת העברית שחברו בה ביחד עם השורשים הנוצריים. המודל התנ"כי של עם ישראל הקדום היה אבן פינה בלאומיות המודרנית. הוא סיפק לה סמלים ומושגים וכן דוגמה נדירה של הישרדות לאומית בזכות דבקות בתרבות יחודית. דמותו של משה המחוקק היתה אחת מהדמויות הקלסיות שהועלו על נס בתקופת הנאורות. רוסו והרדר, הנחשבים בין מבשרי הלאומיות, הקדישו תשומת לב לביסוס ההיסטורי של היהודים וראו בו לקח לאומות אחרות. הלאומיות האירופית אימצה מתוך ההיסטוריה היהודית מושגים כמו דבקות בתרבות ושותפות הברתית ותוקנית, והיא עשתה זאת הרבה לפני שהתנועה הציונית אימצה אותם בחזרה אל חיקה בתור חלק מהמורשת ההיסטורית של עצמה וחלק מהמורשת הלאומית הכללית כאחד.

בחקר הלאומיות היום הוויכוח המרכזי ניטש בין האסכולה ההיסטורית־סוציולוגית, שמייצגה המובהק הוא אנתוני סמית, ובין חוקרים המושפעים מגישות מרקסיסטיות. אומנם ישנם היום סוציולוגים מרקסיסטים המכירים בכך שאנשים לפעמים נאבקים באמת למען המטרות שהם מצהירים כי הן מטרותיהם, כניסוחו של סמית; אך בכל זאת עדיין ניכרת השפעה מרקסיסטית חזקה בגישה הרואה בלאומיות מראית עין המטעה את המתבונן, אשליה אשר לאמתו של דבר היא מכשיר שמייצרים אותו ומשתזים אותו לצרכים אנוכיים ומוטווים של קבוצות אינטרסים.

לכאורה לפנינו תאוריה פשטנית, אבל למעשה פניה של אסכולה זו גם הם מטעים בפשטותם. ההוגים הנמנים עמה הם מתוחכמים ודרכם בפסילת הלאומיות היא דקה ועקיפה. הגישה השלילית ללאומיות כבר ניכרה מזמן בספרו הקלסי של אלי כדורי

(Kedourie) משנת 1960, אבל כדורי נבדל בעניין חשוב מן החוקרים שהושפעו מגישות מרקסיסטיות: טיפולו בלאומיות מתחיל ונגמר בעולם הרעיונות והמחשבה. בזה הוא שייך לשלב של הנס קוהן בחקר הלאומיות. לדעת כדורי הלאומיות היא סיוט ביעותים שנולד במוחותיהם הקודחים של פילוסופים גרמנים בתחילת המאה התשע-עשרה להוותה של האנושות כולה; האידאה הקנטיאנית בדבר האוטונומיה האנושית נמתחה מעבר לכל פרופורציה, כדי לכסות תחומים פוליטיים. כדורי שלל בשצף קצף כל קשר בין לשון ובין שלטון, וגרס כי רומנטיציזם גרמני באשר ללשון הפיץ את הדעה הסותרת הן את ההיגיון והן את המוסר, כי הלשון היא הקובעת את זהות השלטון.

כזכור, גלגר שגם הוא אינו מחסידי הלאומיות ישען מאוחר יותר את ההפך על לשון ומדינה, וכך יעשה גם אנדרסון אחריו. בכל זאת כדורי מבשר במובן מסוים את בואה של האסכולה 'המניפולטיבית' ביחס ללאומיות. ההסבר החברתי היחיד שכדורי מציע לעובדת אימוצה של הסטייה הזאת, הלאומיות, נשען על שקיעת הדת ועל מרדנות המאפיינת דור צעיר. בעיני כדורי הלאומיות משולה למסעי צלב של ילדים. אגב, בין הדוגמאות השיריות שהוא מביא ל'מרד נעורים' זה נכלל גם שיר של יל"ג נגד החינוך של הרבנים.

כדורי מבשר את האסכולה 'המניפולטיבית' בת ימינו רק בכך שהוא רואה בלאומיות המצאה של הדמיון; אולם הוא נשאר בתחום הרעיונות, ואילו האסכולה המודרנית לא התרכזה בניתוח העיקרון הלאומי אלא בחקר של דרך עבודתו. בריי (Breuille), למשל, מתרכז במאבק הפוליטי על הכוח. לפי התאוריה שלו, הלאומיות היא 'הרחף להשתלט על כוח המדינה מצד עיליות וקבוצות חברתיות שנשללו מהן זכויות פוליטיות בגלל שייכות לתרבות ספציפית'; כלומר ההסבר הוא במונחים של מאבקי כוח בין עיליות.

תאוריה שונה מציג בראס (Brass), חוקר של הודו ומאמין משוכנע במלאכותיות של מושג הלאומיות. הוא שואל כיצד נהפכת קבוצה אתנית למיעוט לאומי אקטיביסטי, ומשיב שהכוח המניע טמון באינטרסים של המנהיגות המקומית, במידת הסיכוי שלה להשתלב במנהיגות של המרכז, במידת השליטה שלה במנהיגות הרוחנית המקומית, במידת הלכידות הפנימית של הקבוצה האתנית, במידת מוכנותה של הקבוצה לקלוט מסרים כתובים, במידת הנגישות של אמצעי התקשורת. ההנהגה המקומית משקללת את כל אלה לפני שהיא מחליטה לפעול. העילית או האינטליגנציה הזאת בוחרת מתוך התרבות העממית השוררת יסודות שאפשר להופכם לסמלים וקסמאות פופולריים ומשתמשת בהם לגיוס הציבור למאבק למען מטרותיה. הדגש של התאוריות מן האסכולה המודרניסטית (ויש הקוראים להן תאוריות פוסט-מודרניסטיות) על הצד המניפולטיבי של הלאומיות אינו צריך לגרום לנו לדחות אותן על הסף. גישות קודמות ללאומיות הוניהו את בדיקתן של אסטרטגיות ההפצה והפעולה. למשל, זמן רב שררה ההנחה כי חקר כתבים עתיקים (אנטיקוואריאניזם) מתעורר באורח מסתורי, ואחר כך 'בדרך הטבע' נהפך לאהבת העבר הלאומי, ללאומיות, למאבק פוליטי, למרד מזוין. נגד תפיסה כזאת יש לומר

שתנועות לאומיות אינן נולדות מתוך שקיעתם של מלומדים בחקר הפגות העתיקות או בחפירות ארכיאולוגיות ואפילו לא מתוך לימוד והחיאה של שפות עתיקות. אופנות ספרותיות אינן יוצרות לאומיות, כשם שתנאים כלכליים אינם מולידים אותה. לכן השאלות החדשות ששואלים כיום על אסטרטגיות ואינטרסים, רטוריקה ומניפולציה הן שאלות רלוונטיות, גם אם המסקנות מזגזגות.

השג נוסף של האסכולה החדשה נעוץ בכך שהיא חילצה את חקר הלאומיות מן התאוריות הסטרוקטורליסטיות המשמימות המניחות כי כיוונים היסטוריים משנים את העולם ללא התערבותו של גורם אנושי מודע. הגורם האנושי חוזר לחקר הלאומיות, בני-האדם מתכננים, יוזמים, זוממים ומגייסים.

אם אנחנו מסכימים אפוא שאין תוצאות אוטומטיות לא לרעיונות ולא לתנאים כלכליים, אזי עלינו לחפש את החוליה המקשרת בין אלה ובין היווצרות הלאומיות. לדעתי היא נמצאת במישור התרבותי. הקונטקסט התרבותי הוא המכתיב את אסטרטגיות הגיוס בכל תנועה לאומית. ישנן תנועות לאומיות שגייסו בעזרת הדת, אחרות בכוח הסבל הכלכלי או הקיפוח החברתי ואחרות בעזרת שנאת זרים או גזנות.

האסטרטגיה של גיוס בעזרת הדת היא שיטה נפוצה במיוחד, בגלל עוצמתם הרגשית הרבה של הדימויים הדתיים ומשום שהדת רכשה לעצמה מונופולין על המחויבות האולטימטיבית של האדם. הרטוריקה של הלאומיות אימצה לעצמה סמלים דתיים, כגון 'אדמה קדושה', 'בחירה אלוהית' ו'מוות על קידוש השם', והשתמשה בהם להאדרת האומה, אדמתה וגיבוריה. אפילו הדמיית האומה הסובלת למשיח הנוצרי הגואל את העולם בכוח קורבנו היתה מוטיב שהופיע בכתבים לאומיים. היא הופיעה, למשל, בכתבי התנועות הלאומיות של פולין ושל אירלנד, מפני שדימויים כאלה התאימו לתרבות העממית הקתולית בשתי הארצות הללו.

גם דרך פעולתה של התנועה הציונית היתה קשורה בתרבות ששררה בקרב קהילות התפוצות. כאשר מעצביו של הרעיון הציוני היו מנהיגים חניכי האינטליגנציה המערבית, משוקעים בערכי הנאורות, התמקד הרעיון בזכותם של היהודים לשלטון עצמי על אדמתם ובחתירתם לחברה בעלת מבנה חברתי וכלכלי בריא שערכים אוניוורסליים הם המדריכים אותה. ניסוחן של השאיפות האלה התאים לאידאליים ששררו בקרב היהודים שעברו אמנציפציה והותאם למה שנתפס כמועיל לגיוס תמיכה מבחוץ. כאשר הגיוס לציונות התמקד יותר ויותר בקהילות של מזרח אירופה ומנהיגות מזרח אירופית התבלטה בתהליך, הסתגלה הרטוריקה הציונית למגמות התרבותיות ששררו שם. יהודי מזרח אירופה היו קרובים יותר לשורשים הדתיים, לכמיהה לארץ-ישראל ולמגמה לחדש את השימוש בשפה העברית. הרצל אולי היה מוכן לוותר על היסודות האלה בתחילת דרכו הלאומית, אולם גם הוא השתמש בהם כשהתברר כי הם תיוניים גם בתור יסודות באידאולוגיה הציונית וגם בתור סמלים בטקטיקת הגיוס של התנועה הציונית.

התאוריות המודרניסטיות על הלאומיות סגרו מעגל. חקר הלאומיות התחיל בתור

סיפור חייה של אידאה - סיפור לידתה, הפצתה ודרכה בהפעלת ציבורים של בני-אדם. המחקר נמשך עם ניתוחים של תנאים כלכליים וחברתיים המולידים כביכול לאומיות כפתרון למצוקות הזמן ובהתאם לכותות ההיסטוריה. האסכולות הנוכחיות הן יותר סינתטיות וכוללניות, ולכן מבחינה היסטורית הן יותר משכנעות. מוטיבציה אנושית חוזרת לתמונה ההיסטורית לא רק בתור חלום או רעיון אלא בתור מערכת קונצפטואלית טעונה משמעויות, כוונות ואוריינטציה בקונטקסטים היסטוריים.

התאוריות החדשות מתאימות למקרה של הציונות. ההסברים לעליית הציונות מראים כי בעיצוב האידאולוגיה צורפו מורשת העבר עם נסיונות ההווה ועם חזון העתיד. קביעות מעין אלה מקובלות זה מכבר בחקר הציונות, ומעניין שהן תואמות את התאוריות המתקדמות ביותר בחקר הלאומיות בכלל. הציונות איחדה בין תפיסת האומה כעתיקה ואתנית ובין חזון פלורליסטי-וולונטרי בדבר המדינה העתידה. הציונות נולדה מתוך סבל פיסי וצורך בפתרונות כלכליים, כשם שנולדה ממצוקה נפשית, התלבטויות פנימיות וחיפוש דרך. היא חבה את האתוס שלה ואת התקדמותה המעשית גם לחולמים אוטופיסטיים וגם למניפולטורים מעשיים, שידעו לנצל אפילו טיעונים אנטישמיים ואנטי-קומוניסטיים כדי לשכנע זרים; היה אפילו שמץ של שימוש בטיעון האופנתי בדבר יעוד ציוויליזטורי. הציונות התפצלה לזרמים שהדגישו במידות שונות את רכיביה המגוונים, החברתיים, הדתיים, הלאומיים, ההיסטוריים או האוניוורסליים. רק תאוריה על הלאומיות המקבלת את רב-גוניותה של כל תנועה לאומית - את הפוטנציאל שלה להשתנות על פי הנסיבות ההיסטוריות או הקוניונקטורות האידאולוגיות, את מוכנותה לפעול על פי הסיכויים וההזדמנויות - רק תאוריה כזאת יכולה להסביר את ההשתנות המתמדת של הציונות.

לסיכום השאלה בדבר תאוריות על הלאומיות וחלותן על הציונות אומר כך: בחקר הלאומיות אנו מתקרבים לדעתי לתפיסה המקטינה למינימום את המכנה המשותף בין כל תופעות הלאומיות ומצמצמת אותו לעיקרון המכיר בזכותה של כל אומה לשלטון עצמי. על מכנה משותף מינימלי זה אנו מתבססים כשאנו קובעים כי תופעת הלאומיות חוזרת בהיסטוריה במקומות ובזמנים שונים. לעומת זאת, בכל הופעה של לאומיות אפשר לראות עולם מגוון של תכונות מיוחדות, מושרשות בתרבות הקבוצה שמדובר בה, לצד דפוסי פעולה יחודיים או חוזרים, טקטיקות גיוס ושכנוע שיינקטו על פי התנאים.

זו איננה הגישה המאפיינת את אנדרסון, אבל התאוריה שלו בכל זאת מתאימה בחלקה גם לתפיסת הלאומיות בדרך שתיארתי אותה כאן וגם למקרה של הציונות. המפתח טמון בקביעתו המפורסמת שהלאומיות היא מוצר תרבותי. כבר הזכרנו כי בתולדותיו של העם היהודי מתאמתת התאוריה של אנדרסון על חשיבות הטקסטים המשותפים מבחינת יכולתן של קהילות לדמיין עצמן כחלק מאומה אחת. אנדרסון קשר זאת בהמצאת הדפוס. אנחנו יודעים כי בעם היהודי העיקרון של טקסטים משותפים פעל לשימור האומה הרבה לפני המצאת הדפוס, בכוח ספרי התורה המועתקים.

וקיים הבט נוסף לתועלת ההסברית הגלומה בתאוריה של אנדרסון כשהיא מוחלת

על המקרה הציוני. בסופו של דבר הצלחתה של הציונות להגשים את מטרותיה הפוליטיות נשענה על היצירה ועל הבנייה ההדרגתיות של ישות לאומית חדשה, היישוב היהודי החדש בארץ-ישראל, שהיה ישות מדומיינת כולה, אם כי אלמנטים שלה היו נטועים בזיכרון היסטורי. הביטוי 'קהילות מדומיינות', שנהפך לסמל התאוריות המודרניסטיות על הלאומיות, מקבל משמעות מעמיקה יותר לאור החלתו על הציונות; דווקא מפני שהציונות היא מוצר תרבותי שהיו לו תוצאות מוחשיות, כפי שאנדרסון גורס כללית על הלאומיות להופעותיה השונות, היא התהוותה, כמו כל יצירה תרבותית ואמנותית בעולם, מתוך מיזוג בין השראה מקורית ממוטיבים ומנושאים מורשים ובין 'המצאה' או 'מניפולציה', שהיא חוכמת כפיים של אומנות היוצר.